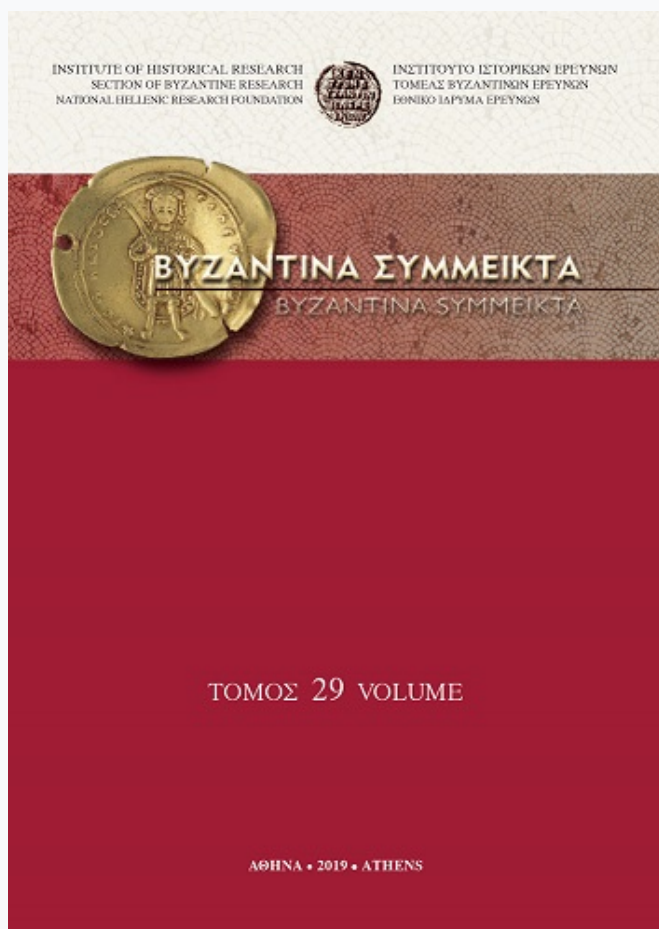

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Βιβλιοκρισία: L. BALLETTTO, Aspetti e Momenti della Storia di Cipro (secc. XIII-XV) [Centre de Recherche Scient. Recueil de travaux IV], Λευκωσία 2018

Μαρίνα ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

doi: [10.12681/byzsym.22305](https://doi.org/10.12681/byzsym.22305)

Copyright © 2020, Μαρίνα ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ Μ. (2020). Βιβλιοκρισία: L. BALLETTTO, Aspetti e Momenti della Storia di Cipro (secc. XIII-XV) [Centre de Recherche Scient. Recueil de travaux IV], Λευκωσία 2018. *Byzantina Symmeikta*, 29, 507-517.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.22305>

L. BALLETO, *Aspetti e Momenti della Storia di Cipro (secc. XIII-XV)* [Centre de Recherche Scientifique. Recueil de travaux IV], Λευκωσία 2018, σελ. 658. ISBN 978-9963-0-8148-6*

Στον τέταρτο τόμο της έβδομης σειράς των εκδόσεων του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, με τον γενικό τίτλο *Συναγωγή Μελετών*, αναδημοσιεύονται 21 μελέτες της Laura Balletto, οι οποίες δημοσιεύθηκαν σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά, συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων κατά την περίοδο από το 1980 μέχρι το 2008. Από αυτές, 20 είναι στην ιταλική γλώσσα και μια στην αγγλική. Όλες δημοσιεύονται στην αρχική τους μορφή με χρονολογική σειρά, αλλά με ενιαία σελιδαρίθμηση. Επειδή στο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από την πρώτη παρουσίαση των μελετών πολλά από τα χρησιμοποιούμενα ή και εκδιδόμενα σε μορφή παραρτήματος αρχειακά τεκμήρια εκδόθηκαν σε συλλογές εγγράφων, η συγγραφέας, στον πρόλογο του βιβλίου (σσ. 9-22), προβαίνει στην αναγκαία βιβλιογραφική ενημέρωση, παραθέτοντας, ανά άρθρο, τους τίτλους των νέων εκδόσεων. Αντιστοίχως, σημειώνει τους τίτλους των έργων όπου αναδημοσιεύτηκαν τέσσερις από τις μελέτες της παρούσας συλλογής, με τον ίδιο ή ελαφρά παραλλαγμένο τίτλο. Η βιβλιογραφική αυτή ενημέρωση, απαραίτητη όσο και εξαιρετικά χρήσιμη, θα διευκόλυνε ενδεχομένως περισσότερο τον αναγνώστη εάν είχε συμπεριληφθεί με έναν αστερίσκο στην πρώτη σελίδα των οικείων μελετημάτων, αφού ούτως ή άλλως δημοσιεύονται με διαφορετική σελιδαρίθμηση. Επίσης στον πρόλογό της, η Balletto δίδει τις πλήρεις βιβλιογραφικές παραπομπές των έργων, στα οποία παραπέμπει στις μελέτες της, αλλά ήταν ακόμα υπό έκδοση όταν αυτές δημοσιεύτηκαν. Τέλος, επισημαίνει λάθη που οφείλονται σε παρανόληση των

---

* Μια πρώτη μορφή του κειμένου παρουσιάστηκε στο Σπίτι της Κύπρου τον Οκτώβριο του 2019.

πηγών και εσφαλμένες ταυτίσεις προσώπων και νοταριακών καταστίχων από παλαιότερους μελετητές. Από τον τόμο απουσιάζει δυστυχώς ένα ευρετήριο κυρίων ονομάτων, γεωγραφικών τόπων και όρων, που θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο δεδομένου του πλούτου των παρεχόμενων πραγματολογικών πληροφοριών.

Κεντρικό άξονα της συλλογής συνιστά η ιστορία της Κύπρου κατά την περίοδο της λατινοκρατίας, μέσα από την οπτική των γενοουατικών πηγών. Θεματικά, επομένως, ο τόμος αποτελεί φυσική συνέχεια, αν και με διαφορά 11 ετών, της επιλογής μελετημάτων του διακεκριμένου γάλλου μεσαιωνολόγου και ειδικού της ιστορίας της Γένοβας M. Balard με αντικείμενο τη δράση των ιταλών εμπόρων στη μεσαιωνική Κύπρο, που έχει συμπεριληφθεί στην ίδια σειρά¹.

Κυρίαρχο θέμα και στον παρόντα τόμο αποτελεί, όπως είναι αναμενόμενο, το εμπόριο, και τούτο γιατί υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από τον χαρακτήρα της γενοουατικής διείσδυσης στο νησί της Κύπρου και γενικότερα στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά και από την ίδια τη φύση των διαθέσιμων πηγών. Οι Γενοβάτες επεδίωξαν από νωρίς να βγουν έξω από τα όρια της πόλης τους, αναζητώντας διέξοδο από τη στενότητα της επικράτειάς τους και την έλλειψη φυσικών πόρων στη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο. Αφού απομάκρυναν τους Άραβες από το Τυρρηνικό Πέλαγος με τη βοήθεια των Πισατών στις αρχές του 11ου αιώνα, άρχισαν να διευρύνουν τους ορίζοντές τους, αφήνοντας όλο και πιο πίσω τις γνώριμες ακτές της Λιγουρίας, και ήδη στα μέσα του ίδιου αιώνα δραστηριοποιούνταν εμπορικά στις ακτές της Βόρειας Αφρικής. Τα τελευταία χρόνια του ίδιου αιώνα σηματοδοτούν την πρώτη μεγάλη εξάπλωση της βόρειο-ιταλικής ναυτικής πόλης στην Ανατολική Μεσόγειο, η οποία συνδέθηκε με την Πρώτη Σταυροφορία και τη σύσταση των σταυροφορικών κρατιδίων στη Συρία-Παλαιστίνη. Τον 12ο-13ο αιώνα, η εξάπλωση της Γένοβας στην Ανατολή συνεχίστηκε, παράλληλα με τη διείσδυσή της στις αγορές της Δυτικής Μεσογείου και τις προσπάθειες επέκτασης της ηγεμονίας της στα νησιά της Τυρρηνικής Θάλασσας και στη Λιγουρία².

Παρόντες στην Κύπρο ήδη από την εποχή της Τρίτης Σταυροφορίας, οι Γενοβάτες έλαβαν ευρύτατα προνόμια από τον βασιλιά Ερρίκο Α΄ Λουζινιάν

1. M. BALARD, *Les marchands Italiens à Chypre* [Centre de Recherche Scientifique. Recueil de travaux II], Λευκωσία 2007.

2. M. BALARD, *Per una storia dell'insediamento Genovese nel Mediterraneo medievale*, στο: *Genova e la Liguria nel Mediterraneo: Insediamenti e culture urbane*, έκδ. P. STRIGA, Genova 1982, σσ. 9-24.

κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, τα οποία επέτρεψαν την εγκατάσταση και την εδραίωσή τους στις σημαντικότερες πόλεις του νησιού (Λεμεσό, Λευκωσία, Αμμόχωστο, Πάφο). Οι γενονατικές παροικίες στο νησί αρχικά ήταν μικρές σε μέγεθος, αλλά ενισχύθηκαν δημογραφικά και αναδιοργανώθηκαν διοικητικά στα τέλη του ίδιου αιώνα, όταν η Κύπρος μετατράπηκε σε προκεχωρημένη βάση της χριστιανοσύνης στην Ανατολική Μεσόγειο και κέντρο του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου, μετά από τη κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Μамελούκους και την κατάλυση των σταυροφορικών κρατιδίων στους Αγίους Τόπους. Η Κύπρος απέκτησε τότε στρατηγική σημασία για τα εμπορικά συμφέροντα της Γένοβας, και η δυναμική συμμετοχή των υπηκόων της στο νησί στο μεσογειακό διαμετακομιστικό εμπόριο συνέβαλλε στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη της ιταλικής ναυτικής Δημοκρατίας³.

Η ιστορία της γενονατικής εγκατάστασης στην Κύπρο μπορεί να ερμηνευθεί κατ' αναλογία με την ίδια την ιστορία του νησιού κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Η ιστορία της Κύπρου δεν μπορεί να γίνει κατανοητή παρά μόνο στη συνάφειά της με τον ευρύτερο μεσανατολικό χώρο, στον οποίο ανήκε γεωγραφικά, αλλά και σε συνάρτηση με τα τεκταινόμενα στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο, στον οποίο ανήκε πολιτικά από το 1191 έως το 1570. Ομοίως, η ιστορία της γενονατικής εγκατάστασης στο νησί δεν μπορεί να μελετηθεί αποκομμένη από τις εξελίξεις στη μητρόπολη και το υπόλοιπο δίκτυο των γεωγραφικά ασυνεχών παροικιών που συγκροτούσαν το αποικιακό σύστημα της Γένοβας. Δεν προξενεί εντύπωση, λοιπόν, ότι πέντε τουλάχιστον από τις μελέτες που συμπεριλαμβάνονται στον τόμο δεν περιορίζονται στον γεωγραφικό χώρο της Κύπρου, αλλά εκτείνονται σε ολόκληρο το δίκτυο των γενονατικών εγκαταστάσεων, από την Μαύρη Θάλασσα έως τη βόρεια Αφρική (αρ. I, III, IV, IX, XX).

Οι μελέτες της Balletto βασίζονται κατά κύριο λόγο σε πρωτογενές υλικό, συχνά ανέκδοτο, το οποίο εντόπισε κατά την πολυετή συστηματική αναδίφηση της στο Κρατικό Αρχείο της Γένοβας, ένα από τα πλουσιότερα της Μεσογείου. Δεινή παλαιογράφος η ίδια εξάλλου έχει εκδώσει, ατομικά ή από κοινού με άλλους, συλλογές εγγράφων, κυρίως συμβολαιογραφικών⁴. Τα

3. Για τη γενονατική παρουσία στην Κύπρο κατά τον όψιμο μεσαίωνα, βλ. ενδεικτικά Μ. BALARD, Οι Γενοάτες στο μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου, στο: *Ιστορία της Κύπρου*, επιστ. διεύθ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 4/1. *Μεσαιωνικόν Βασίλειον - Ενετοκρατία (Εξωτερική πολιτική - Πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί - Δίκαιον - Οικονομία - Εκκλησία)*, Λευκωσία 1995, 259-332.

4. Ενδεικτικά, βλ. *Atti rogati a Ventimiglia da Giovanni di Amandolesio dal 1258*

συμβολαιογραφικά έγγραφα που συντάχθηκαν στις γενοατικές παροικίες στην Ανατολή (Βηρυτό, Chilia, Laiazzo, Καφά, Κύπρο, Πέραν, Φώκαια, Χίο), όπως επισημαίνεται σε πρόσφατο άρθρο, «συνιστούν την κύρια πηγή για την ιστορία της εξάπλωσης [της Γένοβας], το εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, την καθημερινή ζωή στις εγκαταστάσεις στη μεθόριο με τον μουσουλμανικό και τον μογγολικό κόσμο»⁵. Η ιδιαίτερα πολύτιμη για τους μελετητές αρχαιολογική σειρά Archivio Notarile, στο υποσύνολο Atti/Notai Antichi περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και πολυάριθμες πράξεις συμβολαιογραφών που δραστηριοποιήθηκαν, κυρίως, στην Αμμόχωστο, το μεγαλύτερο κυπριακό λιμάνι και σημαντικό κόμβο του διεθνούς εμπορίου, από τα τέλη του 13ου έως τα μέσα του 15ου αιώνα περίπου⁶. Τα νοταριακά έγγραφα σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχουν τα παλαιότερα εμπορικά έγχειρδια (αρ. II, III) φωτίζουν ποικίλες όψεις της εμπορικής δραστηριότητας των Γενοατών στο νησί, τα είδη των διακινούμενων αγαθών, επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη δράση μεμονωμένων προσώπων και παράλληλα αναδεικνύουν εμπορικά και οικογενειακά δίκτυα, τον ρόλο των μεσαζόντων, τη συμβολή επαγγελματιών και χειρωνακτών στη μεταφορά των εμπορευμάτων, προβάλλοντας με ανάγλυφο τρόπο τον ρόλο της Κύπρου ως κέντρου του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου, αλλά και ως τόπου παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών (ενδεικτικά αρ. XXI).

---

al 1264, έκδ. L. BALLETO [Istituto di medievistica. Collana storica di fonti e studi, 44. Collana storico-archeologica della Liguria occidentale 23], Genova 1985· *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, έκδ. L. BALLETO [Istituto di medievistica. Collana storica di fonti e studi, 53], Genova 1989· *Atti rogati a Ventimiglia da Giovanni di Amandolesio dal 1256 al 1258*, έκδ. L. BALLETO [Istituto internazionale di studi liguri. - Collana storico-archeologica della Liguria occidentale 26], Bordighera 1993· *Gênes et l'Outre-mer: actes notariés de Famagouste et d'autres localités du Proche-Orient (XIVe-XVe s.)*, έκδ. M. BALARD - L. BALLETO - C. SCHABEL, [Centre de Recherche Scientifique. Sources et études de l'Histoire de Chypre s, 72], Λευκωσία 2013· *Notai genovesi in Oltremare: atti rogati a Chio nel XIV secolo dal notaio Raffaele de Casanova*, έκδ. L. BALLETO [Istituto Internazionale di Studi Liguri. Collana Storica dell'Oltremare Ligure, Bordighera 2015· *Gênes et l'outre-mer: actes notariés rédigés à Chypre par le notaire Antonius Folieta (1445-1458)*, έκδ. M. BALARD - L. BALLETO - C. OTTEN-FROUX [Centre de Recherche Scientifique. Sources et études de l'Histoire de Chypre, 75], Λευκωσία 2016.

5. M. BALARD, New documents on Genoese Famagusta, στο: *Crusading and trading between West and East: studies in honour of David Jacoby*, επιμ. S. Menache - B. Z. Kedar - M. BALARD, Abingdon - New York 2019, 147.

6. BALARD, New documents, 147-160.

Με αφετηρία ένα ιδιωτικό συμφωνητικό μίσθωσης δύο επανδρωμένων πλοίων με προορισμό τη Συρία και ενδιαμέσο σταθμό το λιμάνι Aigues-Mortes της νότιας Γαλλίας, το οποίο συντάχθηκε στη Γένοβα αυτή τη φορά, η Balletto επανέρχεται στην υπόθεση της ανάρρησης του βασιλιά Πέτρου Α΄, το 1359⁷, και αναχρονολογεί την δεύτερη πρεσβεία που έστειλε στη Ρώμη προκειμένου να πείσει τον ποντίφικα για τη νομιμότητα της διαδοχής του στον θρόνο της Κύπρου (αρ. XIX).

Όπως είναι γνωστό, στη διάρκεια του 14ου αιώνα οι σχέσεις της ιταλικής ναυτικής δημοκρατίας με τον βασιλικό οίκο των Λουζινιάν εισήλθαν σε τροχιά σύγκρουσης. Η κλιμακούμενη ένταση μεταξύ των δύο δυνάμεων οδήγησε σε ανοικτή σύρραξη μετά τη στέψη του Πέτρου Β΄ το 1373, η οποία διήρκεσε μια δεκαετία και είχε καταστρεπτικές συνέπειες για το νησί. Οι εχθροπραξίες ξεκίνησαν λίγο μετά την άφιξη στο νησί στολίσκου, αποτελούμενου από 7 γαλέρες υπό τις διαταγές του Damiano Cattaneo, που είχε σταλεί ως προπομπός του γενουατικού στόλου. Η μελέτη «Tra Genova e Cipro nel 1373-1374 [Ανάμεσα στη Γένοβα και την Κύπρο το 1373-1374]» (αρ. XII) ιχνηλατεί το αποτύπωμα που άφησε η ναυτική επιχείρηση και οι συμμετέχοντες σε αυτήν στις πράξεις του γενουάτη νοταρίου Lazzarino de Erzenis⁸, μια άγνωστη έμμεση πηγή για τον πόλεμο με τη Γένοβα.

Από το τέλος του πολέμου και για ένα περίπου αιώνα, οι Γενουάτες διαδραμάτισαν βασικό ρόλο στην ιστορία του φραγκικού βασιλείου της Κύπρου. Με τη λήξη του πολέμου το 1383, η Αμμόχωστος και μια ζώνη περιμετρικά της πόλης πέρασαν στην κυριαρχία της Γένοβας, ενώ οι εξαντλητικές αποζημιώσεις που επιβλήθηκαν από τους Γενουάτες στους Λουζινιάν έριξαν το φραγκικό βασίλειο σε οξεία κρίση με καθοριστικές πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις⁹.

Η γενουατική κατοχή του μεγαλύτερου κυπριακού λιμανιού ξεκίνησε κάτω από ιδιαίτερα ευνοϊκές προϋποθέσεις, όμως κατέληξε σε αποτυχία. Η λεηλασία της Αμμοχώστου στη διάρκεια του πολέμου επέφερε σοβαρό πλήγμα στην εμπορική δραστηριότητα, οδηγώντας στην οικονομική καταστροφή και

7. P. EDBURY, Η πολιτική Ιστορία του Μεσαιωνικού Βασιλείου από τη βασιλεία του Ούγου Δ΄ μέχρι τη βασιλεία του Ιανού (1324-1432), στο: *Ιστορία της Κύπρου*, όπως [σημ. 3], 60-63.

8. Για τον πόλεμο μεταξύ του Βασιλείου της Κύπρου και της Γένοβας, βλ. EDBURY, Η πολιτική Ιστορία του Μεσαιωνικού Βασιλείου, 114-126.

9. Βλ. EDBURY, Η πολιτική Ιστορία του Μεσαιωνικού Βασιλείου, 135-158· BALARD, Οι Γενουάτες στο μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου, 263-265.

στην έξοδο από την πόλη μεγάλο αριθμό εμπόρων. Η οικονομική παρακμή επιδεινώθηκε στα χρόνια που ακολούθησαν εξαιτίας του μονοπωλιακού καθεστώτος που επέβαλε η Γένοβα, με συνέπεια να εκτοπισθούν οι έμποροι άλλων εθνότητων. Η επιβολή νέων φόρων, η απληστία και η διαφθορά των δημόσιων λειτουργών σε συνδυασμό με τις διαδοχικές επιθέσεις των Μαμελούκων, των Καταλανών και των Λουζινιάν ερήμωσαν την ύπαιθρο και δυσχέραναν περαιτέρω τις εμπορικές δραστηριότητες, επιτείνοντας την παρακμή και θέτοντας σε κίνδυνο την ίδια τη γενονατική κυριαρχία στην πόλη. Η παροιμία των Γενοατών ακολούθησε νομοτελειακά τη φθίνουσα πορεία της πόλης, καθώς πολλά μέλη της την εγκατέλειψαν, επιλέγοντας να εγκατασταθούν σε άλλα λιμάνια του νησιού¹⁰.

Επτά άρθρα του τόμου (αρ. V, VI, XIII, XIV, XVI, XVII, XX) επικεντρώνονται στον 15ο αιώνα, περίοδο παρακμής της γενονατικής Αμμόχωστου και κρίσης στο βασίλειο της Κύπρου. Ειδικότερα, η δεκαετία του 1420 υπήρξε ταραγμένη και καθοριστική για την ιστορία του νησιού και για τις σχέσεις της Γένοβας με τη δυναστεία των Λουζινιάν, υπό τη σκιά του τεράστιου δανείου που είχε λάβει ο βασιλιάς μετά τις συνθήκες του 1374 και του 1383, των θρησκευτικών προβλημάτων με το ελληνορθόδοξο στοιχείο και του αυξανόμενου μουσουλμανικού κινδύνου. Η Αμμόχωστος, όπως σημειώνει η Balletto (αρ. XVI), ήταν μια σημαντική οικονομική βάση που απέφερε μεγάλα κέρδη, ταυτόχρονα όμως αποτελούσε διαρκές πρόβλημα τόσο από θεσμική όσο και από πολιτική άποψη. Η μητρόπολη από τη μια θεωρούσε ότι η πόλη ήταν υπό την άμεση κυριαρχία της και από την άλλη αδυνατούσε να παρακάμψει τη δικαιοδοσία των Λουζινιάν. Επιπλέον των προβλημάτων που απέρρεαν από το ιδιαίτερο καθεστώς της γενονατικής κυριαρχίας στην Αμμόχωστο, το γεγονός ότι οι Ορθόδοξοι αποτελούσαν την πλειοψηφία επέτεινε τη δύσκολη θέση της μητρόπολης και των εγκατεστημένων στο νησί υπηκόων της, όπως άλλωστε και η διαρκής απειλή του ισλαμικού επεκτατισμού. Η κατάσταση ήταν υπό έλεγχο όσο η Γένοβα μπορούσε να υπολογίζει στη σταθερότητα των σχέσεών της με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, στην αποτελεσματικότητα της Ρωμανίας, στην παρουσία των εμπόρων της στα εμπορεία της Ανατολής, του Αιγαίου και της Μαύρης Θάλασσας (σσ. 492). Όμως, αρχής γενομένης το 1453, όλα αυτά κατέρρευσαν.

10. BALARD, Οι Γενοάτες, 288-295.

Η είδηση της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς προκάλεσε τρόμο και οδύνη σε όλο τον χριστιανικό κόσμο. Για τη Γένοβα, το γεγονός δεν είχε μόνο συμβολική αλλά και ουσιαστική σημασία, αφού ταυτιζόταν με την απώλεια της αποικίας της στο Πέραν, η οποία συνιστούσε ισχυρότατο πλήγμα για το αποικιακό της σύστημα με σοβαρές οικονομικές προεκτάσεις. Η Κύπρος υπήρξε κατεξοχήν τόπος υποδοχής ελλήνων και λατίνων προσφύγων που εγκατέλειψαν τη βυζαντινή πρωτεύουσα και τη γενονατική αποικία στο Πέραν τόσο πριν όσο και αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση. Η μελέτη «L'isola di Cipro nell'anno della caduta di Costantinopoli [Το νησί της Κύπρου τη χρονιά της άλωσης της Κωνσταντινούπολης]», (αρ. V), εξετάζει τον βαθμό των κοινωνικο-οικονομικών συνέπειών που επέφερε το τραγικό γεγονός στο νησί, μέσα από τις πράξεις του νοταρίου Antonio Foglietta.

Μια πράξη στο κατάστιχο του ίδιου συμβολαιογράφου συμβάλλει στην επίλυση ορισμένων ζητημάτων σχετικά με τη συμμετοχή του Ιάκωβου Λουζινιάν, επισκόπου της Λευκωσίας και νόθου γιου του βασιλιά της Κύπρου, στη δολοφονία του Θωμά του Μορέως, Μεγάλου Αρχιθαλαμηπόλου της αυλής, το καλοκαίρι του 1457 (αρ. XIV). Παραμένοντας στα μέσα του 15ου αιώνα, η μελέτη «Ethnic groups, cross-social and cross-cultural contacts on fifteenth century Cyprus [Εθνοτικές ομάδες, διακοινωνικές και διαπολιτισμικές επαφές στην Κύπρο του δέκατου πέμπτου αιώνα]», (αρ. X), διερευνά την εθνοτική σύνθεση της κοινωνίας της κοσμοπολίτικης, αλλά παρακμάζουσας πλέον, Αμμοχώστου και καταλήγει ότι η πόλη εξακολούθησε να διατηρεί τον πολυπολιτισμικό και πολυθρησκευτικό της χαρακτήρα, παρά την προϋούσα οικονομική ύφεση και τη δημογραφική κάμψη¹¹.

Το ένα τρίτο των μελετών (σποραδικά όμως και σε άλλες) του τόμου επικεντρώνεται στο φαινόμενο της μετανάστευσης. Το θέμα, τόσο επίκαιρο όσο και διαχρονικό, έχει απασχολήσει εκτενώς την ιστοριογραφία για τη Γένοβα. Έχει γίνει πλέον κατανοητό ότι ο γενονατικός αποικισμός ήταν μια διαδικασία που διήρκεσε τέσσερις αιώνες, εκτεινόμενη από τις ακτές της Μεσογείου μέχρι τις ακτές του Ατλαντικού και τη βόρεια Ευρώπη. Ο αποικισμός αφορμάτο από

11. Λόγω της οικονομικής κρίσης, το 1447 η μητρόπολη εκχώρησε τη διακυβέρνησή της Αμμοχώστου στην Τράπεζα του Αγίου Γεωργίου, τον χρηματοπιστωτικό οργανισμό που διαχειριζόταν το δημόσιο χρέος της Γένοβας, για 29 χρόνια. Η Τράπεζα κατέβαλλε προσπάθειες για να εξυγιάνει τη διοίκηση, να ενισχύσει την άμυνα και να βάλει σε τάξη τα οικονομικά της πόλης, αλλά δεν κατάφερε να αναστρέψει την κατάσταση, βλ. BALARD, Οι Γενουάτες, 306-316, 323-325.

διαφορετικά κίνητρα, είχε διαφορετικούς στόχους, συντελέστηκε σε διαφορετικές φάσεις και έλαβε ποικίλες μορφές που συχνά συνυπήρχαν ή επικαλύπτονταν. Οι μετακινήσεις σε μακρινά μέρη και η παρατεταμένη διαμονή στην Ανατολή καθιστούσαν αναγκαία τη δημιουργία ενός αποικιακού συστήματος, το οποίο διαμορφώθηκε πλήρως διοικητικά από τα μέσα του δέκατου τρίτου αιώνα και εξής. Τον επόμενο αιώνα, το σύστημα επεκτάθηκε προοδευτικά με νέας μορφής εγκαταστάσεις¹². Στις σχετικές μελέτες, η Balletto εξετάζει την κοινωνική προέλευση των μεταναστών αλλά και την έμφυλη διάσταση του φαινομένου (αρ. XX), τις διαφωνίες μεταξύ της κοινότητας των Γενουατών και των ηγεμονικών αποικιακών ομάδων (αρ. IV), εντάσσοντας το μεταναστευτικό φαινόμενο στα ειδικά συμφραζόμενα κάθε κτήσης.

Στη μακρά αυτή διαδικασία που ξεκίνησε με τις παραχωρήσεις προνομίων στην Αντιόχεια και το Βασίλειο της Ιερουσαλήμ στο πλαίσιο της Α΄ Σταυροφορίας και συνεχίστηκε έως τον 15ο αιώνα, ενεπλάκησαν και άτομα από τις δύο Ριβιέρες της Λιγουρίας. (αρ. I, VII, XIII,). Η συμμετοχή τους στον εοικισμό των κτήσεων συνδέεται με την επεκτατική πολιτική της Γένοβας στην ιταλική ενδοχώρα¹³. Παρά τις συχνές εσωτερικές αναταραχές, η εμπορική κίνηση και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες που προσέφερε το λιμάνι της Γένοβας προσέλκυσαν στην πόλη πολλούς εμπόρους και τεχνίτες από τη Β.Δ. Ιταλία. Λόγω των εκτεταμένων προνομίων που απολάμβαναν, οι γενουατικές παροικίες στην ανατολική Μεσόγειο αποτελούσαν πόλο έλξης για εποίκους από τη Δύση καθώς και για πολλούς άλλους Λατίνους ή μη της Ανατολής (αρ. XI).

Η Γένοβα υπήρξε εξάλλου κέντρο εισροής μεταναστών προερχόμενων από το εσωτερικό των Απεννίνων και πέρα από αυτά. Αναζητώντας την τύχη τους στην πόλη, άτομα από περιοχές του Πεδεμοντίου, όπως το Novi, το Asti, το Momferatto και η Alessandria, συχνά προωθούνταν στη συνέχεια στις αποικίες της Ανατολικής Μεσόγειου για διαφορετικούς λόγους. Ορισμένοι εντάσσονταν στον διοικητικό μηχανισμό, αλλά όλοι συνέβαλαν στη δημιουργία του πλούτου και της ισχύος της Γένοβας. Ανάλογα κίνητρα ανιχνεύονται και πίσω από τις μετακινήσεις ατόμων από το Πεδεμόντιο, την Τοσκάνη και τη Σαβοΐα στην Κύπρο (αρ. VII, IX).

12. S. ORIGONE, Colonies and Colonization, στο: *A Companion to Medieval Genoa*, επιμ. CARRIE E. BENEŠ, Leiden-Boston 2018, 496-520.

13. Για την επέκταση της επιρροής της Γένοβας στη Λιγουρία, βλ. PAOLA GUGLIELMOTTI, Genoa and Liguria, στο: *A Companion to Medieval Genoa*, 49-71.

Την αντίστροφη διαδρομή παρακολουθεί η μελέτη, που τιτλοφορείται «Tra Cipro, Genova e Venezia nel XV secolo [Ανάμεσα στην Κύπρο τη Γένοβα και τη Βενετία τον 15ο αιώνα]», μέσα από συστηματική έρευνα στις σειρές Archivio Segreto και Archivio del Banco di San Giorgio. Μια από τις λιγότερο γνωστές όψεις των σχέσεων της Κύπρου με τη Δύση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα αποτελεί η παρουσία Κυπρίων σε διάφορες περιοχές της δεύτερης και πρωτίστως στη Γένοβα. Εκτός από τους αυτόχθονες ελληνοκυπριακής καταγωγής, στον όρο *Κύπριοι*, η Balletto συμπεριλαμβάνει οικογένειες και μεμονωμένα άτομα προερχόμενα από τη Συρία-Παλαιστίνη, που εγκαταστάθηκαν στο νησί μετά την πτώση των σταυροφορικών κρατιδίων, και όλους εκείνους που πολιτογραφήθηκαν Γενουάτες ύστερα από μακροχρόνια παραμονή στην Κύπρο, μέλη της βενετικής κοινότητας που απολάμβαναν την προστασία των Γενουατών καθώς και άτομα που προσδιορίζονται στις πηγές ως *de Famagusta*, *Famagustenses* ή *de Cipro*. Μεταξύ των πλέον επιφανών συγκαταλέγεται ο Ούγος Λουζινιάν, αδελφός του βασιλιά της Κύπρου και αρχιεπίσκοπος Λεμεσού, που ανακηρύχθηκε καρδινάλιος από τον πάπα Μαρτίνο Ε΄ τον Μάιο του 1426. Ο Ούγος ανέπτυξε σημαντική διπλωματική δραστηριότητα στη Γένοβα, τη Βενετία και τη Ρώμη, στο πλαίσιο των προσπαθειών του αδελφού του για την ανάκτηση της Αμμοχώστου. Εξάλλου, Κύπριοι φοίτησαν στην Πάδοβα χάρη στο κληροδότριο που άφησε ο Pietro Cafrano, ammiraglio του βασιλείου της Κύπρου, το 1393 για τον σκοπό αυτό. Μεταξύ αυτών, το κληροδότριο το εκμεταλλεύτηκε ο Ούγος Ποδοκάτορας, γιος του Ιωάννη, που έλαβε πτυχίο νομικής το 1439 και ένα χρόνο αργότερα συνόδευσε από τη Βενετία στην Κύπρο τη μέλλουσα σύζυγο του βασιλιά Ιωάννη Β΄, Μήδεια τη Μομφερατική. Εκτός από επιφανείς προσωπικότητες, την αντίστροφη πορεία προς τη Δύση ακολούθησαν και άτομα ταπεινής καταγωγής, άνδρες και γυναίκες, για τα οποία όμως οι πληροφορίες στις πηγές είναι περιορισμένες (αρ. XVII).

Ο τόμος συμπεριλαμβάνει, τέλος, μια μελέτη για την ιστορία της ιστοριογραφίας, με αντικείμενο τον «πατέρα της ιστορίας της λατινοκρατούμενης Κύπρου» Louis de Mas Latrie (αρ. VIII). Στον γάλλο ιστορικό του 19ου αιώνα, συγγραφέα μεταξύ άλλων της μνημειώδους *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, τ. I-III, Paris 1852-1861 και εκδότη πολυάριθμων κυπριακών εγγράφων, πιστώνεται ότι «ανακάλυψε τις μεσαιωνικές

κυπριακές σπουδές»¹⁴. Η μελέτη εξετάζει τη θέση της μεσαιωνικής Γένοβας και της γενονατικής παρουσίας στη Μεσόγειο στο έργο του de Mas Latrie, παρακολουθώντας τη διεύρυνση των ιστοριογραφικών οριζόντων του μέσα από την επιστημονική διαδρομή του, τα ταξίδια του στην Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο, τις ερευνητικές αποστολές στα αρχεία της Βενετίας και της Μάλτας, στη Βαρκελώνη και το Παλέρμο, και την μεγάλη εκδοτική του δραστηριότητα. Στο ευρύ πλαίσιο της Μεσογείου που μελετά ο γάλλος ιστορικός, παρατηρεί η Balletto, η Βενετία εμφανίζεται πιο σημαντική από τη Γένοβα, της οποίας η οργάνωση προσομοιάζει με εμπορική εταιρεία και οι πηγές της ιστορίας της είναι συμβολαιογραφικές πράξεις. Η αρνητική αντίληψή του για την υπεροχή της οικονομίας ως παράγοντα της μεγάλης ιστορίας, τον εμποδίζει να κατανοήσει τη γενονατική δημιουργικότητα κατά τον Μεσαίωνα. Αντιθέτως, οι οργανωμένες δομές, η βαθιά αίσθηση του κράτους και ο πλούτος των δημόσιων εγγράφων που παρήγαγε η δημοκρατία του Αδριά ανταποκρίνονται περισσότερο στη σύγχρονη με την εποχή του αντίληψη του κράτους (σσ. 279-280). Μολονότι η εστίασή του θα παραμείνει στα επίσημα έγγραφα, «στις διπλωματικές συμφωνίες και γενικά σε έγγραφα που επιτίπουν σε ένα συγκεκριμένο όραμα της ιστορίας», με την πάροδο του χρόνου τα ενδιαφέροντά του επεκτείνονται σε ποικίλους τομείς του οικονομικού και χρηματοπιστωτικού κόσμου, στην εμπορική ναυτιλιακή κίνηση, στις δομές και τους θεσμούς του κράτους της Γένοβας, σηματοδοτώντας τη στροφή της γαλλικής ιστοριογραφίας προς αυτή την κατεύθυνση (σσ. 283-285, 288-290). Κλείνοντας η συγγραφέας υπογραμμίζει ότι, μπορεί η ιστοριογραφία να έχει κάνει αξιοσημείωτη πρόοδο σε όλους τους τομείς της έρευνας με τους οποίους ασχολήθηκε ο Louis de Mas Latrie, όμως το πλούσιο και πολύπλευρο έργο του εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για τους ιστορικούς (σσ. 291-292).

Οι μελέτες που αναδημοσιεύονται στον ογκωδέστατο αυτό τόμο (658 σελίδες) παρέχουν στον αναγνώστη ένα πανόραμα της γενονατικής εξάπλωσης στην ανατολική Μεσόγειο κατά τον ύστερο μεσαίωνα, με επίκεντρο το νησί της Κύπρου. Η εστίαση τους στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και η ίδια φύση των διαθέσιμων πηγών (ως επί το πλείστον συμβολαιογραφικές πράξεις) οδηγούν εκ των πραγμάτων σε θεματικές επικαλύψεις. Παρά ταύτα, πρέπει να τονιστεί ότι κάθε άρθρο προσκομίζει νέα στοιχεία που είτε εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για το θέμα είτε συμβάλλουν στην αναθεώρηση παλιότερων απόψεων

14. A. NICOLAOU-KONNARI, «La France de Chypre» de Louis de Mas Latrie, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes* 43(2013), 505-521, και ειδικά 506.

και ερμηνειών. Η προσήλωση της Balletto στη λεπτομέρεια, χαρακτηριστικό γνώρισμα του ερευνητικού και συγγραφικού της έργου, ενίοτε κουράζει, χωρίς αυτό ωστόσο να μειώνει την επιστημονική του αξία. Άλλωστε είναι αναπόφευκτο να διαπιστώνονται ανισότητες μεταξύ 21 μελετημάτων, τα οποία καλύπτουν 28 χρόνια της επιστημονικής δραστηριότητας ενός ιστορικού.

Η ουσιαστικότερη όμως συμβολή της συλλογής είναι ότι διευκολύνει την πρόσβαση σε μελέτες της ιταλίδας ιστορικού που δημοσιεύθηκαν σε τόμους δυσεύρετους, συχνά εξαντλημένους ή διαθέσιμους σε εξειδικευμένες βιβλιοθήκες του εξωτερικού.

ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ
ΙΙΕ/ΕΙΕ

